

Розділ II. СОЦІОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 316.334.56

І.П. Шепеленко

СУЧАСНИЙ МІСЬКИЙ ПРОСТІР: ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ НОВІТНІХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЙ

У статті доводиться, що у сучасній соціологічній науці проблеми міста та постіндустріальної урбанізації розробляються у різних аспектах. При цьому активно поширюється об'єм, поглиблюється тематика та ускладнюється зміст досліджень, в яких аналізується вплив урбанізації на розвиток суспільства. Аналізуючи проблематику міського простору пропонується звернутися до евристичного потенціалу новітніх соціологічних теорій, представлених в працях А. Лефевра, М. Кастельса, Д. Харві, Д. Логана і Х. Молоча.

Ключові слова: місто, простір, урбанізація, постіндустріальна урбанізація, теорія.

В статье обосновывается, что в современной социологической науке проблемы города и постиндустриальной урбанизации разрабатываются в разных аспектах. При этом активно увеличивается объем, углубляется тематика и усложняется содержание исследований, в которых анализируется влияние урбанизации на развитие общества. Анализируя проблематику городского пространства, предлагается обратиться к эвристическому потенциалу новейших социологических теорий, представленных в работах А. Лефевра, М. Кастельса, Д. Харви, Д. Логана и Х. Молоча.

Ключевые слова: город, пространство, урбанизация, постиндустриальная урбанизация, теория.

In the article it is proved that in a modern sociological science of a problem of a city and a postindustrial urbanization are developed in different aspects. Thus the volume actively increases, the subjects go deep and the maintenance of researches in which influence of an urbanization on society development is analyzed becomes complicated. Analyzing a problematics of city space it is offered to address to heuristic potential of the newest sociological theories presented in works of H. Lefebvre, M. Castells, D. Harvey, J. Logan and H. Molotch.

Key words: city, space, urbanization, postindustrial urbanization, theory.

Постановка проблеми. У сучасній соціологічній науці проблеми міста та постіндустріальної урбанізації розробляються у різних аспектах. При цьому активно поширюється об'єм, поглиблюється тематика та ускладнюється зміст досліджень, в яких аналізується вплив урбанізації на розвиток суспільства. Очевидно, щоб адекватніше дослідити наслідки цього впливу необхідно,

насамперед, більш детально проаналізувати можливості та напрямки розвитку функціонального потенціалу суб'єкта цієї взаємодії – сучасного міського простору.

Аналіз актуальних досліджень Осмислення проблем сучасного міста проводиться науковцями на теренах різних соціологічних парадигм (М. Вебер, Л. Вірт, Г. Зіммель, В. Кристаллер, К. Лампрехт, С. Мілграм, К. Лінч, А. Льош, Р. Парк, М. Пурселл та інш.) [див., наприклад, 6].

Мета статті – з'ясувати евристичний потенціал щодо дослідження проблем міського простору новітніх соціологічних теорій, представлених в працях А. Лефевра, М. Кастельса, Д. Харві, Д. Логана і Х. Молоча.

Для досягнення зазначеної мети пропонується розв'язати такі завдання:

- розкрити зміст основних положень вищезгаданих теоретичних конструкцій;
- проаналізувати український міський простір з позиції розвитку цих теоретичних засад, запропонованих в дослідженнях А. Лефевра, М. Кастельса, Д. Харві, Д. Логана і Х. Молоча.

Виклад основного матеріалу. У працях А. Лефевра, одного із всесвітньо відомих сучасних соціологів, переглянуто деякі з ідей щодо проблем капіталістичного міста [3]. Йому вдалося пояснити багато з міських процесів за допомогою таких термінів, як «прибуток», «рента», «класова експлуатація». А. Лефевр зміг довести, що міський розвиток – такий же продукт капіталістичної системи, як будь-яке інше виробництво. У той же час він довів, що підходи К. Маркса до міста – обмежені. Обіг капіталу у К. Маркса не поширюється на нерухомість. А. Лефевр вводить новий термін, що пояснює додаток капіталістичних інвестицій в будови, вторинний обіг капіталу. Вкладення в нерухомість приносять такий же і навіть більший дохід капіталу в порівнянні з інвестиціями у виробництво. А. Лефевр також приходить до ідеї про розгортання соціальної активності не тільки через взаємодію індивідів, а й через зіткнення міських просторів. У процесі міського будівництва створюються певні окремі простори. Будь-який городянин сприймає в місті не

окремі елементи: будови, вулиці, пам'ятники, а простір в цілому. Незважаючи на схожість типів забудови, різні міста володіють унікальним міським ландшафтом. Вченим вводиться в науковий обіг допущення про те, що простір є компонентом соціальної організації. Коли вчені обговорюють соціальні взаємодії, вони говорять про поведінку в просторі.

Купівля і продаж землі є основною рушійною силою у виробництві простору. У капіталістичному суспільстві колективна складова вартості столичної нерухомості перебуває у приватній власності. Це основне протиріччя капіталізму. Частково вартість відновлюється за рахунок оподаткування. Податки на майно є одним з основних джерел, через які підтримується система освіти в капіталістичних суспільствах. Вартість нерухомості є також найбільш потужним чинником, що впливає на форму, наповненість, інфраструктуру муніципальних районів.

Крім того, А. Лефевр вказує на використання простору державою для здійснення соціального контролю. Держава регулює процес будівництва в певних місцях поліцейських ділянок і пожежних станцій для того, щоб у разі надзвичайних ситуацій відносно швидко їх можна було б локалізувати і запобігти. Різними органами державного або муніципального управління контролюється значна кількість земель. За допомогою розподілу ресурсів та збору податків держава регулює розвиток тих чи інших територіальних одиниць. Держава використовує міський простір в своїх адміністративних цілях, вона розподіляє ресурси і збирає податки відповідно до територіального розташування міських одиниць – будов, парків, стадіонів тощо. А. Лефевр акцентує увагу на відмінності міського простору з точки зору досягнення прибутку (цей шлях обирають інвестори, бізнесмени і держава) і міського простору як місця проживання населення. Перший він назвав «абстрактним простором», другий – «соціальним простором». А. Лефевр стверджує, що конфлікт між абстрактним і соціальним простором є базовим у суспільстві. Таким чином, А. Лефевр обґрунтовує закономірність появи конфліктів між

абстрактним і соціальним просторами. Більш того, він надає цьому конфлікту універсальний характер, що виходить за межі класової боротьби.

Інший варіант дослідження міського простору представлений в працях М. Кастельса – іспанського соціолога, працюючого в США. Головна функція міста, на думку М. Кастельса, – економічна [2]. Це місце, де відбувається відтворення робочої сили капіталістичного суспільства. Тут робітники і службовці споживають товари та послуги, необхідні їм для ефективної роботи. У цьому і міститься основна суперечність капіталізму стосовно міста. Капіталізм, слідуючи логіці власного розвитку, скрізь і всюди зайнятий максимізацією отримання прибутку. Для цього він потребує скорочення всіляких витрат: матеріалів, ренти і особливо праці. Таким чином, фундаментальна суперечність капіталізму полягає в прагненні до підвищення прибутку і в той же час необхідності інвестування в розвиток праці. Економія витрат веде до того, що капіталісти дуже неохоче витрачають кошти на житлове будівництво, освіту, охорону здоров'я, необхідні для відтворення трудових ресурсів. У результаті якість життя робітників погіршується. Однак, в свою чергу, зменшення цих витрат негативно впливає на все суспільство, погрожуючи зростанням соціальної напруженості, стабільності всієї суспільної системи. Для стримування подібної тенденції потрібне втручання держави. Держава покликана захищати класове панування і зберігати соціальний порядок. Таким чином, держава підтримує систему, інвестуючи кошти в дешеве (муніципальне) житлове будівництво, забезпечуючи освіту, базові медичні послуги. Лише створивши «суспільство загального благоденства», капіталізм зміг зберегти соціальну систему від руйнування. Вирішуючи це протиріччя, капіталізм створює нове – зростання муніципального та національного боргу. Саме за рахунок цього боргу державі вдається фінансувати соціальні програми. Як приклади, М. Кастельс називає суми боргу найбільших метрополій Нью-Йорка і Клівленда. Лише урядові позики дозволили їм уникнути банкрутства. Підтвердженням висловлювань М. Кастельса є і той факт, що в 90-і рр.. близько п'ятнадцяти американських міст опинилися в подібному стані. Банкрутом

оголосило себе місто Бріджпорт (штат Коннектикут). Це відбувається з причини необхідності одночасного фінансування витрат на функціонування міст, в діловій частині яких концентрується банківський, фінансовий, ріелтерський, рекламний сектори виробництва і підтримки незайнятого населення, що живе у внутрішньому місті.

У зв'язку із збільшенням суми боргу зменшуються витрати держави та місцевої влади. У США в період «рейганоміки» скороченню піддалися низки соціальних програм, в їх числі на 80 відсотків – програма будівництва житла для малозабезпечених. Були скорочені і багато інших муніципальних витрат, що постійно загрожувало стабільному функціонуванню міських служб. Всі ці процеси вкладаються в межі процесу «колективного споживання» – ключового поняття концепції М. Кастельса. У цьому зв'язку постають в абсолютно іншому світлі теорії міського планування, метою яких, за М. Кастельсом, є створення міського середовища, максимально сприятливого для отримання прибутку. Будівництво міської інфраструктури життєво необхідно для приватного капіталу. Таким чином, і планування міста знаходиться під класовим контролем. Держава, захищаючи соціальні інтереси буржуазії, проте є відносно автономною, що дозволяє їй висловлювати довгострокові інтереси капіталу, крім того, державі вдається утримувати рівновагу інтересів різних фракцій капіталістичного суспільства (бізнесменів, фінансистів, власників нерухомості і т. д.). Однак, загострення соціального конфлікту руйнує ці функції держави. Капіталізм стикається з новими соціальними рухами, які об'єднують етнічні групи, жіночий рух, екологів, робітників. Держава вже не в змозі і далі купувати робочих добробутом і неминуче піде шляхом збільшення репресій. Силоне регулювання конфлікту, в свою чергу, веде до мілітаризації суспільства і зростання класової свідомості простих людей. Це неминуче підштовхує городян до участі у справді соціальному русі і переростанню «міського протесту» в «міську революцію».

Не менш важливий внесок у вивчення міста був внесений британським географом і соціологом Д. Харві [4]. Його праці, засновані на ідеях К. Маркса,

були присвячені просторовому втіленню соціальних процесів у містах. Перша велика робота Д. Харві на цю тему опублікована в 1973 р. Вона називалася – «Соціальна справедливість і місто». У цій роботі він, як і М. Кастельс, намагається знайти відповідь, чому соціальні рухи 1960-х рр. . породили саме міста. Британський соціолог доводить, що просторовий вигляд міста обумовлений не тільки природними ринковими відносинами, але головним чином монопольною владою великого бізнесу. Просторове ж вираження капіталізму, відображення несправедливості і протиріч йому властивих, і перш за все, основного протиріччя, корениться в отриманні максимального прибутку. Стратегія капіталу полягає у переміщенні виробництв на максимально близькі відстані до сировини, до розміщення робочої сили та ринків. Це перешкоджає розвитку інфраструктури в місцях старої дислокації і призводить до відсутності її на новому місці.

Наступна стратегія капіталу полягає в зміні пріоритетів фінансування та інвестування від прямого виробництва до будівництва ділових будівель і споруд, торгових центрів і готелів – для збереження рівня прибутків. Інвестування невиробничої діяльності веде до зменшення виробництва товарів, але в процесі реструктурування міського простору створюються нові офіси та ділові квартали. Логіка капіталізму виражається тут у тому, що таке більш ефективне використання міського простору призводить до підвищення ефективності виробництва. І, в свою чергу, до надвиробництва продукції, уповільнення темпів розвитку міста і його кризи. При цьому багатство може піти з міста в передмістя, залишивши проблеми злочинності, забруднення для бідних, які живуть в межах міста. Соціальна несправедливість подібного стану веде до того, що наростає необхідність революційної критики існуючого положення, збільшується необхідність проведення «справедливої» трансформації міського простору. Автор усвідомив міську структуру як конфлікт, що розвивається, та боротьбу спекулянтів нерухомістю зі спекулянтами землею, домовласників з споживачами, громадських і приватних інститутів з ринковими силами. На прикладі Балтімора, вчений показав, що

міська структура – це завжди, в кінцевому рахунку, пошук найбільшої вигоди капіталу.

У США ідеї Д. Харві були розвинені далі і інтерпретовані у роботах Д. Логана і Х. Молоча [5]. Головною темою досліджень є ідея про визначальне значення місцевих конфліктів в розвитку міста. Їхнє дослідження засноване на вивченні суперечливих і конкуруючих між собою вимог за володіння містом. Місто в даному випадку – географічно певна частина простору, яка виступає як товар. І в цій якості переходить від одного власника до іншого. Кожне місто унікально. Проте положення об'єктів у місті розрізняється за ступенем близькості до парків, шкіл, магазинів та інших послуг. Крім того, кожне місце має певні психологічні компоненти. Більшість людей звикають до місця, в якому живуть і обростають павутинням соціальних, економічних, сусідських взаємозв'язків. Міняючи місце свого проживання, ми змінюємо і цю мережу взаємодій.

Кожне місце виступає як самоцінність і як еквівалент вартості. Якщо людина – наймач житла, для неї дім виступає як осередок споживчих властивостей, для лендлорда (власника житла) він має еквівалент певної вартості. Використання місця (будинку), таким чином, містить потенційний конфлікт, закладений лендлордами у можливості його продажу. Капіталізм – стрій, у якому панують інтереси лендлордів. У той же час у місті є цілий ряд обмежувачів економічної поведінки продавців житла для врахування інтересів сусідів та інших зацікавлених сторін. За словами Д. Логана і Х. Молоча, в соціально стратифікованому суспільстві класові відмінності управляють соціальними відносинами в суспільстві, а просторові відносини визначають взаємодію між сусідами в містах. Таким чином, життя городян визначене класом, до якого вони належать від народження; життєвими змінами, залежними головним чином від якості отриманої освіти; місцем, в якому живуть люди. Таким чином, соціальні відмінності між групами відображені в просторових відмінностях між ними. Здатність же групи перемогти в

просторовому конфлікту за місце визначена, головним чином, місцем членів цієї групи в соціальній стратифікації.

Ключовим поняттям, введеним в обіг Д. Логаном і Х. Молочем, є місто, як «механізм (машина) зростання» (*growth machine*). Ним є об'єднання зусиль підприємців, торговців нерухомістю, будівельників, субпідрядників, банків і позичкових установ в досягненні змін вартості конкретного місця міського простору. Їх інтереси різні, але об'єднує їх прагнення забезпечити за підтримки місцевого уряду отримання прибутку від своєї участі у вдосконаленні міського простору. Часто платою за механізм зростання виступає підвищення витрат для всіх жителів: незручності від ремонтних робіт, транспортні пробки, забруднення, більш високий рівень податків і платежів. У той час як вигоду і користь від нього отримують «активісти» механізму зростання.

Аналіз процесів міського будівництва та організації міського простору в Україні після 2008 року в контексті застосування теоретичних засад, запропонованих в дослідженнях А. Лефевра, М. Кастельса, Д. Харві, Д. Логана і Х. Молоча., свідчить про таке. З одного боку, в умовах глобалізації розкривається можливість для ринків нерухомості, що розвиваються, які послідовно обганяють зрілі ринки Сполучених Штатів і Європи. До таких ринків експерти відносять ринок міської нерухомості в Україні [1].

Споживчий попит на нерухомість відображає соціальну структуру українського суспільства в цілому. Наявність величезної класу малозабезпечених людей і формування еліти суспільства як полярні явища в українському соціумі формують дві основні тенденції на ринку нерухомості, в структуруванні міського простору. Найбільш вигідним капіталовкладенням вважається придбання дешевого житла в столиці та містах-мільйонниках. Малогабаритні квартири на крайніх станціях метро затребувані при розміні, їх купують бажаючі отримати прописку приїжджі, туди відокремлюються від батьків молоді сім'ї. Інша крайність ринку нерухомості – ексклюзивні проекти вартістю у кілька мільйонів доларів. Як правило, до таких висот не добирається жодна криза. Так, навіть сьогодні в США пентхаус на Манхеттені коштує 64

мільйони доларів. Точно так і квартира з видом на Храм Христа Спасителя у Москві від відомого дизайнера не впаде в ціні, що б не відбувалося з ринком у цілому. Такі об'єкти як би перебувають поза ринком, поза його законів і існують за своїми особливими правилами. Існують і відмінності в капіталізації нерухомості по регіонах і окремих містах.

Порівняльний аналіз ринку нерухомості великих міст України (Києва, Дніпропетровська, Донецька, Львова, Одеси, Харкова) свідчить про суттєві відмінності між ними. Так, за даними регіональних агентств нерухомості, спеціалізованих інтернет-порталів, в Дніпропетровську найбільш популярним бізнесом у сфері нерухомості є оренда приміщень для житла. Для офісів використовуються вже готові будови. Бізнес-активність у цьому регіоні порівняно менша, ніж в інших містах. Це відображається на структурі забудови и використання житлових та виробничих споруд. Львів, навпаки, перш за все є історичним, культурним і туристичним центром. Тому в ньому найскладніше капіталізувати елітне житло. Період окупності львівської нерухомості – найтриваліший з тих міст, які ми аналізували – більше десяти років. Тому у Львові найбільш поширений варіант оренди та купівлі престижних квартир в історичному центрі іноземцями та представниками великого бізнесу. Однак їм доводиться враховувати архітектурну самобутність міста і не ускладнювати конструкції будинків додатковими сучасними прибудовами, супутниковими «тарілками», вікнами нової конструкції і кондиціонерами. Львів'яни ретельно стежать за виглядом центральної частини міста, всі зміни в архітектурному ансамблі міста відбуваються тільки з дозволу мерії. Це ускладнює відносини на ринку нерухомості, але зберігає міський простір, що історично склався, та деякою мірою запобігає соціальним конфліктам у цій галузі.

Характер ринку нерухомості в Харкові відображає особливість міста як студентського, інтелектуального центру України. На навчання в численні вузи щороку з'їжджаються понад 300 тис. осіб. Ця молодь, за словами ріелторів, створює великий попит на ринку оренди та продажу дешевого житла. З іншого боку, в місті немає достатніх площ під бізнес-структури, тому для цих цілей

купуються квартири в центрі Харкова. Інвестиції в нерухомість для здачі внайми окупаються за п'ять - шість років. Це породжує умови для формування соціального шару населення, які виступають як рантьє на ринку нерухомості. У межах центральних вулиць на даний час викуплені квартири до 2–3 поверху під офіси, студії тощо. Вигляд центральної частини міста формують бізнес-структури, що часто призводить до конфлікту з історичними та архітектурними традиціями Харкова. Так, наприклад, будівництво торгового центру на місці історичної забудови 19 століття по вул. Пушкінській призвело до значного пошкодження будівлі Харківської державної наукової бібліотеки імені Володимира Короленка, побудованого за проектом архітектора О.М. Бекетова..

Багато міст, в тому числі і столиця, мають величезний фонд недобудованого житла. Наприклад, Дніпровські «Пізанські» башти по пр. Ватутіна, комплекс житлових будинків по вул. Сім'ї Сосніних, житловий комплекс «Три Богатирі» по вул. Борщагівській у Києві. За даними Конфедерації будівельників України, по країні завмерли, як в постапокаліптичному блокбастері, більше 2,4 тис. багатоповерхівок [1]. Більшість з них зведено в історичних чи екологічних зонах мегаполісів.

Відтак, очевидно, що в підвалинах формування сучасного міського простору (як столиці України, так і її інших адміністративно-територіальних одиниць) знаходиться саме суперечність між ринковими відносинами, що розвиваються, та його культурологічною складовою (тобто, один із центральних концептів теоретичних побудов А. Лефевра).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Наукові дослідження в сфері організації та функціонування міського простору в даний час стикаються з дилемою. Існує відсутність діалогу між популярними теоретичними конструкціями, з одного боку, і емпіричними дослідженнями сучасного міста – з іншого. Міська теорія, що найчастіше орієнтується на традиційні (класичні) засади аналізу цього феномену, все більше пов'язана з дослідженнями мобільності населення, соціальних аспектів містобудування, в той час як практика управління містом настійно вимагає розгляду саме процесу

капіталізації міського простору в сучасних умовах та розгляду наявних соціально-економічних, екологічних та інших протиріч, які виникають в контексті його здійснення.

У межах досягнення розв'язання вище поставлених завдань найбільш доцільною стратегією для подальших досліджень сучасного міського простору представляється звертання вчених до теоретичних наробітків А. Лефевра, згідно з якими, в основі розвитку останнього перебуває конфлікт між так званими «абстрактним» і «соціальним» просторами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Более ста тысяч украинских семей оказались инвесторами недостроев // Кореспондент_biz. — 2013. — 22 листопада [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <http://korrespondent.net/business/real-estate>.
2. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс ; [пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана]. — М. : ГУ ВШЭ, 2000. — 608 с.
3. Лефевр А. Социальное пространство / А. Лефевр // «Неприкосновенный запас». — 2010. — № 2 (70). — С. 2—5.
4. Харви Д. Городской опыт [Электронный ресурс] / Д. Харви ; [пер. с англ. В.В. Вагина]. — Режим доступа : <http://www.urban-club.ru/?p=105>
5. Logan J., H. Molotch. The City as a Growth Machine / J. Logan, H. Molotch // Urban Fortunes. The Political Economy of Space. — Berkely University of California press. 1988. — 345 p.
6. Purcell M. Excavating Lefebvre: The Right to the City and Its Urban Politics of the Inhabitant / M. Purcell // GeoJournal. — 2002. — N 58. — P. 99—108.